

TANULMÁNYOK

A kontextus szerepe a tulajdonnév fordításában*

1. Bevezetés. E tanulmány célja annak bemutatása, hogy milyen problémákat vehet fel a tulajdonnevek fordítása a kontextus különböző szintjein, és milyen fordítási műveletek alkalmazásával kezelhetők e problémák. Talán nem árt elébe menni az e pontnál sokszor elhangzó kérdésnek: Miért, egyáltalán kell a tulajdonneveket fordítani? Úgy tűnik, hogy ez sokszor még a nyelvi kérdésekkel hivatásszerűen foglalkozók számára sem egyértelmű. KUTTOR (2009: 161) például a következőt írja: „A válasz a valós tulajdonnevek esetén egyértelműnek tűnik, ezeket nem fordítjuk le a célnyelvre, viszont más a helyzet a fiktív, irodalmi tulajdonnevek esetében.” Azt állítja tehát, hogy csakis az irodalmi művekben szereplő fiktív neveket kell fordítani, az egyéb nevek esetében a fordítás kérdése fel sem merül. Hogy ez mennyire nem így van, azt bizonyítja például HORVÁTH (2008) a személynevekkel kapcsolatos szakfordításbeli problémákról írva, és jelen tanulmány is azt igyekszik megmutatni, hogy a tulajdonnevek műfajtól függetlenül mindig nem triviális, nagyon is valós fordítási kérdéseket vetnek fel.

Ennek érdekében először is a relevanciaelmélet keretét felhasználva tisztázom a fordítás, jelentés és kontextus fogalmát. Ezt követően, a 4. szakaszban kísérletet teszek arra, hogy meghatározzam, mit értek tulajdonnéven, majd a tulajdonnév és köznév jelentésszerkezetét összevetve megállapítom, hogy nincs minőségbeli szemantikai különbség a két kategória között, vagyis nem húzhatunk éles határvonalat közöttük. Ebből következően a tulajdonnevek fordítása is alapvetően ugyanazokat a kérdéseket veti fel, mint a közneveké, vagyis a velük kapcsolatban alkalmazott fordítói műveletek is mindig a kontextus függvényében alakulnak. Az 5. szakaszban átvitel, fordítás, behelyettesítés, illetve módosítás néven négy fordítási műveletet definiálok, amelyeknek a kontextus különböző szintjein felmerülő problémák kezelésében történő alkalmazását a 6. szakasz példáin keresztül szemléltetem.

2. Fordítás. A rámutató-következtető (ostensive-inferential) jellegű nyelvi kommunikáció folyamatában a kommunikátor a kommunikációs szándékára utaló stimulust (megnyilatkozást) hoz létre. A megnyilatkozás értelmezése során a közönség dekódolja a megnyilatkozás nyelvi jelentését, majd ezt bizonyos kontextuális feltevésekkel kombinálva következtet a kommunikátor információs szándékára (üzenetére), vagyis a kommunikátor által közölni szándékozott feltevések halmazára.

* Köszönetemet fejezem ki Heltai Pálnak a kéziratához fűzött észrevételeiért és javaslataiért.

SPERBER és WILSON (1986) a rámutató-következtető kommunikáció alapelveinek a **relevancia** elvét tartja, melynek értelmében minden rámutató kommunikációs aktus egyúttal saját optimális relevanciájának feltevését is kommunikálja (SPERBER–WILSON 1986: 158). Az optimális relevancia azt jelenti, hogy a stimulus olyan **kontextuális hatások**at eredményez, amelyek érdekesek a közönség figyelmére, és ezek kidolgozása nem igényel indokolatlanul nagy **feldolgozási erőfeszítést**.

A fordítást e keretben olyan kommunikációs aktusnak tekinthetjük, amely a másodlagos kontextusban olyan információs szándékot, vagyis üzenetet kommunikál, mely az adott körülmények között a lehető legszorosabb interpretációs hasonlóságot mutatja az eredetivel. A relevancia elve a fordításban az **optimális hasonlóság** feltevéseként nyilatkozik meg, vagyis a fordítás feltételezhető interpretációs hasonlóságban áll az eredetivel, és a hasonlóság mértéke összhangban áll az optimális relevancia feltevésével (GUTT 1991: 101). Más szavakkal: a fordításnak oly módon kell hasonlítania az eredetire, hogy egyrészt az eredetivel összevethető kontextuális hatásokat biztosítson, másrészt pedig úgy kell megformálni, hogy a szándékolt interpretáció elérése ne igényeljen a közönségtől indokolatlanul nagy feldolgozási erőfeszítést. A fordító alapvető feladata tehát az, hogy eldöntse, az optimális hasonlóság elvével összhangban az eredeti szöveg által kommunikált feltevések közül melyeket lehetséges a fordítás révén közvetíteni, és ez milyen módon érhető el.

3. Jelentés és kontextus. A relevanciaelméletben feltevésen fogalmaknak egy strukturált halmazát értjük. Egy fogalom jelentése két részből tevődik össze: a hozzá kapcsolódó logikai és enciklopédikus bejegyzések tartalmából. A fogalomhoz csatlakozhat még egy **lexikai bejegyzés** is, mely a hozzá tartozó természetes nyelvi egységről tartalmaz fonológiai, morfológiai, szintaktikai és kategoriális információt. A három különböző jellegű információ (lexikai, logikai és enciklopédikus) a memória különböző helyein tárolódik (SPERBER–WILSON 1986: 86).

Az igazságfüggvény jellegű **logikai bejegyzés** a fogalom feldolgozásakor használt deduktív szabályokat, vagy másképpen: a meghatározásához szükséges jegyeket tartalmazza, amelyeknek együttese bizonyos esetekben elégséges is lehet. A *kör* fogalmát például viszonylag egyszerű megadni szükséges és elégséges jegyek segítségével (azon pontok halmaza a síkban, amelyek egy adott középponttól egyenlő távolságra vannak), míg mondjuk a híres wittgensteini példát, a *játék* fogalmát lehetetlen szükséges és együtt elégséges jegyek (deduktív szabályok) megadásával tökéletesen definiálni. Léteznek aztán olyan fogalmak is, amelyeknek a logikai bejegyzése alig tartalmaz valamit, vagy akár teljesen üres. Mi lehet például a *sárga* jelentése? Elég nehéz lenne deduktív szabályok vagy szükséges jegyek segítségével meghatározni, legfeljebb annyit tudunk mondani, hogy a sárga egy szín. Még nehezebb a feladat, ha a *szín* szó jelentését szeretnénk ily módon megadni. Elképzelhető, hogy e fogalom logikai bejegyzése egyáltalán semmit nem tartalmaz. Ahogy láttuk tehát, egy fogalom logikai bejegyzése lehet teljesen definitív, részben kitöltött, de elvileg akár üres is. A fogalomhoz tartozik ezenkívül egy **enciklopédikus bejegyzés**, mely a fogalommal társított különféle (propozicionális és nem propozicionális) reprezentációkat, feltevéseket tartalmaz (pl. személyes vagy kulturális hiteket), amelyek a fogalom extenziójáról/denotációjáról, vagyis a fogalom megvalósulásairól (események, dolgok, tulajdonságok stb.) adnak információt.

Lényegi különbség van tehát a logikai és az enciklopédikus bejegyzés tartalma között. A logikai bejegyzés az adott fogalmat tartalmazó reprezentációkra alkalmazható logikai feldolgozási szabályokat tartalmazza, míg az enciklopédikus bejegyzés a fogalommal társított reprezentációkat. A logikai bejegyzés tartalma szabályok (logikai jegyek) véges halmaza, mely viszonylag állandó egy adott közösségen belül; az enciklopédikus bejegyzés tartalma ellenben nyitott, változékony, és részben egyénről egyénre különböző lehet (SPERBER–WILSON 1986: 88). Nagyon is természetes például, hogy két különböző egyén eltérő személyes tapasztalatai miatt más-más feltevéseket tápláljon mondjuk a kutyákkal vagy bizonyos személyekkel kapcsolatban.

A fentiekből következően egy feltevés tartalma az általa tartalmazott fogalmak logikai bejegyzéseinek függvénye, a feltevés feldolgozásának kontextusát pedig, legalábbis részben, e fogalmak enciklopédikus bejegyzései biztosítják (SPERBER–WILSON 1986: 89). A kontextus részét alkothatják továbbá olyan feltevések is, melyeket a kommunikációs aktus során korábban feldolgozott megnyilatkozások eredményeztek, valamint olyan egyéb feltevések is, melyeket nyelvi vagy más érzékszervi stimulusok aktiválnak a közönség **kognitív környezetében** a kommunikációs helyzetre vonatkozóan. (Ez utóbbiak között lehetnek a kommunikáció egészére vonatkozó globális, vagy éppen csak az adott megnyilatkozásra vonatkozó, például egy idézőjel által kiváltott lokális feltevések is.) Kognitív környezetben azon feltevések halmazát értjük, melyeket egy adott pillanatban az egyén mentálisan reprezentálni képes (SPERBER–WILSON 1986: 39).

Röviden összefoglalva tehát: a kontextus az egyén kognitív környezetének aktív rész-halmaza (SPERBER–WILSON 1986: 39), amelyet három szintre bonthatunk. Az értelmezés **mikrokontextusát** az aktuális megnyilatkozás által aktivált enciklopédikus feltevések, illetve egyéb esetleges lokális háttérfeltevések alkotják. Az aktuális megnyilatkozást megelőző szövegrészek (diskurzus) értelmezése után a memóriában eltárolt feltevésekből áll a szöveg **mezokontextusa**. Végül pedig a kommunikációs helyzetre vonatkozó globális háttérfeltevések (ki, mit, kinek, miért, hol, mikor, hogyan kommunikál) halmazát nevezhetjük a kommunikáció **makrokontextusának**.

Míthogy az értelmezés mindig kontextusfüggő folyamat, ahhoz, hogy a kommunikáció közönsége képes legyen a kommunikátor eredeti szándékainak megfelelően értelmezni a szöveget, szükséges, hogy a közönség számára hozzáférhető legyenek a kommunikátor által használt kontextuális feltevések. Amennyiben ez a feltétel teljesül, úgy **elsődleges kommunikációs helyzetről** beszélünk, amelyben lehetséges a szövegnek a kommunikátor által szándékolt értelmezése a közönség által. Egyéb esetekben **másodlagos kommunikációs helyzet** áll elő (GUTT 1991: 73), ahol az értelmezés hiányos vagy téves lesz. Tehát ha a kommunikátor és a közönség egymástól jelentősen eltérő kognitív környezetekkel bír, valószínű, hogy a kommunikációban valamilyen hiba következik be, rossz esetben akár teljesen sikertelen is lehet a folyamat.

4. Tulajdonnév. Határozzuk most meg, mit értünk tulajdonnéven. KIEFER (2007: 141) szerint „[a] tulajdonnevek szemantikailag címkék, amelyeket egyedek azonosítására használunk. A tulajdonnév jelentése az az egyed, amelyre a tulajdonnév vonatkozik.” Ezen meghatározás értelmében a tulajdonnév egyedi jelölő, és jelentése a név referenciával (vonatkozásával) azonos. Tekintsük a következő példamondatot: *Tegnap láttam Pétert.* A *Péter* szó jelentése tehát nem más, mint az az egyed, amelyre a név vonatkozik. Hogy példánkban ez az egyed egy személy, egy állat, esetleg egy android vagy valami más, azt

nem tudhatjuk, mivel „a tulajdonnevek esetében nincs alapjelentés: a személy, állat, hely, folyó stb. nem tartozik a tulajdonnév jelentéséhez. A *Péter* tulajdonnév éppúgy lehet állat, hely, folyó neve, mint személyé. Az, hogy a *Péter* név adott esetben személyre utal, a megnyilatkozás szintjén dől el” (KIEFER 2007: 141). Egy különbség tehát köznévi és tulajdonnévi között az, hogy az előbbinek mindig van valamilyen nyelvi alapjelentése, vagyis relevanciaelméleti terminussal szólva tartalmaz valamit a logikai bejegyzése, míg az utóbbi esetében ez nincs így: a logikai bejegyzés üres is lehet. A *kutya* szó logikai bejegyzése tartalmazza az ’állat’ szemantikai jegyet, míg például a *Péter* szó önmagában nemigen rendelkezik semmilyen logikai jeggyel, vagyis logikailag semmit nem implikál.

Ez azonban nem feltétlenül van így. Ahogyan BALÁZS (1963: 43) írja, a tulajdonnév „olyan egyedi dolgot jelöl, amelyet mind a beszélők, mind a hallgatók [...] minden egyes esetben mint valamely csoport tagját tekintik.” Ha tudjuk például, hogy *Péter* egy személy neve, akkor a *Péter* kifejezés logikai bejegyzéséhez bizonyos szükségesség (bár nem elégséges) szemantikai jegyeket fogunk társítani, ami abból is látszik, hogy az alábbi mondat csakis metaforikusan értelmezhető, mivel szó szerinti értelmezése nyilvánvaló logikai ellentmondást eredményezne: *Péter nem ember*. Ebből következően bizonyítottan tekinthetjük, hogy a tulajdonneveknek sem szükségképpen üres a logikai bejegyzésük. Végül pedig észrevehetjük, hogy vannak olyan tulajdonnevek is, amelyeknek a logikai bejegyzése jelentős mértékben meghatározza a név vonatkozását. Erre gyakran találunk példát az intézmények, szervezetek esetében, mint amilyen a *Magyar Ebtenyésztők Országos Egyesülete* név is.

Nézzük most meg, mi a helyzet a tulajdonnévhez tartozó enciklopédikus bejegyzéssel. Mint tudjuk, az enciklopédikus bejegyzés különböző, az adott fogalommal kapcsolatos reprezentációkat tartalmaz: például univerzális, kultúrához kötött vagy személyes háttérismereteket rögzítő feltevéseket. Véleményem szerint éppen az efféle feltevések teszik lehetővé, hogy a név és hordozója között egyértelmű kapcsolat alakuljon ki, vagyis az enciklopédikus bejegyzés tartalmának köszönhető a vonatkozás rögzítése (fogalmi lehorogonyzása).

Másrészt KIEFER (2007: 160–161) rámutat, hogy „a tulajdonnév és annak hordozója között konvencionális kapcsolat áll fenn, amely lehetővé teszi az egyszerű hivatkozást. Ugyanakkor ennek a kapcsolatnak a révén használhatjuk a tulajdonnevet arra is, hogy vele a tulajdonnév hordozójának tulajdonságaira utaljunk”. Vegyük például a következő mondatot (KIEFER 2007: 161): *János azt sajnálja, hogy ő nem Péter*. Itt vagy a *Péter* név által aktivált személyes háttérismeretekre támaszkodhatunk a mondat értelmezésében, amennyiben a név egy konkrét személyes ismerősünkre vonatkozik, vagy pedig általánosabban úgy értelmezhetjük, hogy János azt sajnálja, hogy nem rendelkezik „Péter bizonyos releváns tulajdonságaival (pl. nincs olyan csinos felesége, nincs olyan sok pénze, nincs olyan jó munkahelye stb.)”. Mindebből pedig az következik, hogy akárcsak a köznevek esetében, a tulajdonnevek deskriptív értelmezésében is „döntő szerephez jutnak a tulajdonnév hordozójával asszociált mindennapi ismeretek” (KIEFER 2007: 162).

Hogy mikor és mit tekintünk tulajdonnévnek, vagyis egyedi jelölőnek, az inkább pragmatikai kérdés, amely a megnyilatkozás szintjén értelmezhető (VERMES 2005: 105). Egyrészt teljesen megszokott jelenség a nyelvben a tulajdonnév köznevesülése, a másik oldalról pedig megfigyelhetjük a köznévi tulajdonnévvé válásának, tulajdonnevesülésének meglehetősen gyakori folyamatát. Hogy ez mennyire hétköznapi dolog a nyelvben, azt mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy általában semmiféle gondot nem jelent számunkra

egy köznévi tulajdonnévként való értelmezése egy adott megnyilatkozásban. Ehhez nincs szükségünk semmilyen előzetes megállapodásra: a folyamat az adott kontextusban a hallgatónak a megnyilatkozás relevanciáját kereső értelmező erőfeszítése eredményeképpen automatikusan játszódik le. WILSON és SPERBER (2005: 260–269) meggyőzően érvel amellett, hogy a fogalomalkotás dinamikus, kontextusfüggő, relevanciára irányuló folyamat.

Összefoglalva az eddigieket, az egyetlen valódi különbség tulajdonnév és köznévi között a TOLCSVAI NAGY (2008) által megfogalmazott típus-megvalósulás keretét használva az, hogy „a köznévvvel egy típust vagy annak egy megvalósulását nevezünk meg, a köznévvvel jelölt dolog konkretizálása (fogalmi lehorgonyozása) ugyanakkor mindig a szövegben történik. Ezzel szemben a tulajdonnév szemantikai szerkezetében egyszerre érvényesül a típus és a megvalósulás, ilyen módon a tulajdonnév által jelölt entitás alapvetően egyediként azonosítható a beszédben résztvevők számára” (RESZEGI 2009: 11).

A tulajdonnevek felismerését elősegítendő az ortográfiában ezt a különbséget azzal szokás kifejezni, hogy a tulajdonneveket általában nagy kezdőbetűvel írjuk, míg a közneveket nem. Persze ebben jelentős eltéréseket figyelhetünk meg az egyes nyelvek között, amelyeknek konvenciói igen eltérőek lehetnek. (Továbbá e konvenciók még egy nyelven belül sem mindig következtesek.) Például a magyar a ciklikusan visszatérő időegységek, ünnepek nevét nem tekinti tulajdonnévnek (hiszen szigorúan véve nem egyedi jelölők): *péntek, január, tél, karácsony* stb. Ugyanakkor az angolban e kifejezések nagy része is tulajdonnévnek minősül, vagyis az angol megengedőbb a ciklikus jelenségek tekintetében: *Friday, January, Christmas*, ugyanakkor *winter*. Talán az áll e változatosság hátterében, hogy a tulajdonnév mint egyedi jelölő nem egzaktul meghatározható fogalom, sokkal inkább egy prototípuselv alapján felfogható kategória, amely kapcsán az „egyediségnek” különböző fokozatairól lehet beszélni. Léteznek teljesen egyedi dolgok, például emberek, és kevésbé egyedi dolgok, például a hónapok, amelyek csak egy tizenkét elemű halmozaton belül tekinthetők egyedinek. Hogy egy nyelv(et használó közösség) hol húzza meg a határt az egyediség még elfogadható és már nem elfogadható mértéke között, az önkényes döntés kérdése. Hasonló következtetésre jut RESZEGI (2009: 10) is, aki arra is rámutat, hogy ez a döntés akár személyenként is különböző lehet. SLÍZ (2012: 284) a következő jellemzőkkel határozza meg a prototipikus tulajdonnevet: egyetlen, a mondatban főnévként viselkedő szó; időben viszonylag állandó fizikai dolgot jelöl, amely térben létezik és kiterjedésében körülhatárolt; egyedi jelölő volta miatt egyes számban áll; szemantikailag nem átlátszó, és alakilag nem azonos egy közszóval, hiszen az átlátszó kifejezések esetében nehezebb eldönteni, hogy típust vagy egyedi megvalósulást jelölnek. Mindezek alapján a legtipikusabb névfajtának a keresztnevet tartja, amelyet a családnév és a helynév követ. A skála másik végpontján, a tulajdonnév és köznévi közötti határsávban találjuk a köznevekhez leginkább hasonlító tulajdonneveket, köztük a népek, növények, események, intézmények stb. neveit, amelyek a fenti jellemzők egyikének vagy másikának hiánya miatt kevésbé tipikus neveknek tekinthetők.

Akárhol húzzuk is meg azonban a határvonalat a két kategória között, nem lehet minőségbeli szemantikai különbséget felfedezni tulajdonnév és köznévi között. A tulajdonnév logikai bejegyzése lehet ugyan üres olyan esetekben, amikor a név fogalmi lehorgonyozása még nem történt meg (pl. a *Katrina* lehet egy nő neve, de akár egy hurrikáné is), de többnyire éppúgy tartalmaz valamilyen információt, mint a köznévi, és például a kompozicionálisan felépülő, ún. frazális nevek (VERMES 2005: 105) esetén, amilyen a *Bükki Nemzeti Park* vagy a *Nemzetközi Valutaalap*, a logikai bejegyzés bizonyos mértékig

definiálja is a név extenzióját. Másrészt a tulajdonnév enciklopédikus bejegyzésében tárolt feltevések éppen úgy a kontextus részévé válhatnak, vagyis ugyanolyan módon részt vehetnek egy megnyilatkozás értelmezésének folyamatában, mint a köznevekkel társított enciklopédikus feltevések.

HELTAI (2014: 303) szerint „[a] terminusok [...] nem elvileg, minőségileg különböznek a köznyelvi szavaktól, hanem csak fokozatban”. Ha elfogadjuk azt, hogy a tulajdonnév és a köznév között sincs éles átmenet, akkor a terminusokkal együtt e három kategóriát egy egységes szemantikai rendszerben tudjuk kezelni, amelyben a különböző kategóriák között nincs éles határvonal, csupán fokozatbeli eltérések a logikai, illetve az enciklopédikus bejegyzéseik tartalmát illetően (1. táblázat).

1. táblázat: A tulajdonnév, a köznév és a terminus jelentésszerkezete

	Logikai bejegyzés	Enciklopédikus bejegyzés
Tulajdonnév	Lehet üres, részben kitöltött, esetleg definitív	Társított feltevések, vonatkozás rögzítése
Köznév	Általában részben kitöltött, esetenként definitív	Társított feltevések
Terminus	Definitív: szükséges és együtt elégséges jegyek	Esetleg társított feltevések

5. Fordítási műveletek. A relevanciaelmélet tehát kétféle jelentést társít egy nyelvi kifejezéshez (és így a tulajdonnévhez is): logikai, illetve enciklopédikus tartalmakat. A fordításban az ideális eset nyilván az, amikor az adott tulajdonnév megőrzi összes releváns logikai és enciklopédikus tartalmát. A fordítónak azonban, mivel másodlagos kommunikációs helyzetben dolgozik, arra is tekintettel kell lennie, hogy e tartalmak mekkora feldolgozási erőfeszítés árán lesznek hozzáférhetőek a célnyelvi olvasó számára. A cél az, hogy megtalálja az egyensúlyt a kontextuális hatások és a feldolgozási erőfeszítés között, vagyis hogy megteremtse a fordítás optimális hasonlóságát az eredetivel. E cél elérésére irányuló fordítói törekvés lehetséges módozatainak leírására VERMES (2005) négy alapvető fordítási műveletet definiált a tulajdonnevek esetében:

Az **átvitel** az a művelet, amikor a nevet eredeti, a célnyelvben nem konvencionális alakjában illesztjük be a célszövegbe, miáltal a forrásnyelvi kifejezésnek potenciálisan mind a releváns logikai, mind az enciklopédikus tartalma megőrződik a fordításban. Véleményem szerint ilyen esetekben éppen a név idegensége az, ami a releváns tartalmak felkutatására indíthatja az olvasót, amelyek egyébként esetleg nem lennének hozzáférhetőek a célnyelvi kulturális kontextusban. Ily módon elérhető a kontextuális hatások maximalizálása, ugyanakkor ez adott esetben nyilvánvalóan az olvasótól megkövetelt feldolgozási erőfeszítés jelentős megnövekedését vonhatja magával. Az átvitel alkalmazásakor ezért mindig mérlegelni kell azt is, hogy a célnyelvi olvasó képes és hajlandó lesz-e az elvárt erőfeszítést kifejteni az értelmezés során. Valószínűleg igennel felelt e kérdésre magának a fordító, amikor Esterházy Péter Hrabal könyve című regényének angol változatába eredeti alakjában átemelte a magyar *Váci utca* kifejezést.

Behelyettesítésen azt az esetet értem, amikor a forrásnyelvi nevet konvencionális célnyelvi megfelelőjével helyettesíti a fordító. Ekkor a célnyelvi kifejezés megőrzi az eredeti által hordozott releváns (köztük legelső sorban is a név vonatkozásának rögzítésére

szolgáló) enciklopédikus feltevéseket. Együttal megőrződhet a névhez tartozó logikai tartalom is, bár vannak esetek, amikor az részben vagy egészen különbözik az eredetietől. Ez történik például, amikor az angol *New Zealand* nevet a magyarban megszokott *Új-Zéland* alakkal fordítjuk, vagy amikor a német *Dresden* név helyett annak konvencionális magyar megfelelőjét, a *Drezda* kifejezést használjuk. Nyilvánvaló, hogy alapesetben mindig a konvencionális megfelelő a legkönnyebben hozzáférhető kifejezés a célnyelvi olvasó számára, vagyis ennek a műveletnek a használatát elsősorban a kontextuális hatások optimalizációs erőfeszítés melletti biztosítására való törekvés motiválja.

A (szűk értelemben vett) **fordítás** az a művelet, amelynek során az eredeti kifejezést olyan célnyelvi kifejezés váltja fel, amely megőrzi az eredeti releváns logikai tartalmát a célszövegben, például az angol *Ministry of Defence* helyett magyar *Védelmi Minisztérium*. Eközben azonban a névvel társított releváns háttérfeltevések egy része vagy egésze nem feltétlenül jön át a fordításban. Ha például két kutya az *Eb* és a *Fakó* nevet viseli, és ezeket mondjuk a *Dog* és *Pale* szavakkal fordítjuk angolra, az angol olvasó nagy valószínűséggel nem fogja érteni, hogy a nevek milyen viszonyt implikálnak a két kutya között, mivel az angol olvasó kognitív környezetében nem aktiválódik a magyar nevek által aktivált „Eb ura fakó!” kifejezés angol megfelelője, hiszen ahhoz a magyar történelemre vonatkozó háttérismeretekre volna szükség. (Az már valószínűleg az átlag magyar olvasó számára sem nyilvánvaló, hogy a régebbi magyar nyelvben a *fakó* szó ’kutya’ jelentésben is használatos volt.)

Módosításnak azt a műveletet nevezem, melynek során az eredeti nevet a fordító egy alakilag, konvencionálisan vagy tartalmilag nem egyenértékű célnyelvi kifejezéssel váltja föl. Ez történik például akkor, amikor egy, a célkultúrában nem ismert személy nevét kihagyja a fordító a célszövegből, vagy amikor egy névnek az adott kontextusban hasonló enciklopédikus feltevéseket aktiváló, de nem konvencionális megfelelőjét használjuk, például ha a magyar *Néror* (mint németjuhász kutya neve) helyett mondjuk a *Rex* kifejezést illesztjük a fordításba. Szintén egyfajta módosítás történik, amikor *Petőfi* nevét angol fordításban például *the great Hungarian poet* alakban adjuk vissza, ahol az angol kifejezés explicitté teszi a magyar kifejezés által aktivált egyik háttérfeltevést, aminek révén könnyebben hozzáférhetővé válik a célnyelvi olvasó számára az adott feltevés, miközben persze megváltozik a név logikai tartalma is. Ezekben az esetekben is – csakúgy, mint a behelyettesítésnél – sokszor a feldolgozási erőfeszítés optimalizálásának igénye áll a háttérben.

6. A tulajdonnevek fordítása. Hogy egy adott név esetében melyik fordítási műveletet alkalmazza a fordító, azt számos tényező befolyásolhatja. Ezek közül az első, ahogyan FARKAS (2007: 167–168) rámutat, a név tipikussága: „az erős (tipikus) tulajdonnevek (főleg a személynevek körében) általában kevésbé, a gyengébbek (kevésbé tipikusak, pl. az intézménynevek, címek) inkább fordíthatóak”. Ez amellest, hogy mennyire tipikusan egyedi jelölő a név, nyilvánvalóan összefüggésben van a név átlátszó vagy átlátszatlan voltaival is.

Emellett azonban fontos szereppel bírnak a célnyelvi konvenciók is, amelyek még egy adott típusú név fordításában is különböző megoldásokhoz vezethetnek. PAPP (2004) megmutatja például, hogy a nemzetközi szervezetek és intézmények nevének magyarításában három kategória különíthető el. Az elsőt teljes magyarításnak nevezi, ami a név pontos lefordítását jelenti. Erre példa: *United Nations Organization (UNO)* → *Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ)*. A második típus szerinte az eredeti megtartása, ahol az eredeti betűszó

általánossá válik a köztudatban, miközben sokan nem is tudják, hogy az pontosan minek is a rövidítése. Erre példa: *North Atlantic Treaty Organization (NATO)* → *NATO*. A harmadik a hibrid típusok kategóriája, amire példa: *United States of America (USA)* → *Amerikai Egyesült Államok (USA)*. Végső soron persze mindenezek a megoldások a fentebb bevezetett behelyettesítés művelete alá sorolhatók, hiszen bár különböző eljárások révén születtek, ma már mind konvencionálisnak tekintendők a magyarban.

Emlékezzünk rá, hogy a tulajdonnevek jelentésszerkezete lényegileg semmiben nem különbözik a köznevek jelentésszerkezetétől. Ennek fényében nem lehet meglepő, hogy fordításuk a lehetséges szemantikai és pragmatikai problémáknak ugyanolyan széles skáláját veti fel, mint a közneveké. Így igaz van HERTELENDYnek, amikor azt írja, „minden név fordításának, átalakításának, megalkotásának teljesen egyéni életútja van” (HERTELENDY 2011: 142), és emiatt a fentebb definiált műveleteken belül nagyfokú variáció figyelhető meg. Valóban, az általa idézett egyik példa remekül szemlélteti ezt. Míg nem kérdés, hogy a Harry Potter-regényekben szereplő angol *Erised* névből (visszafelé olvasva: *desire*) módosítás révén jön létre a magyar változatban szereplő *Edevis* (visszafelé: *szívedé*), a magyar változat megszületésének pontos mikéntjéről a „módosítás” kifejezés vajmi keveset árul el. Nincs is rá szükség azonban, és valószínűleg lehetőség sem, hogy a lehetséges eljárásoknak egy hiánytalan listáját megadjuk. Négy műveleti kategóriánk lehetővé teszi, hogy megértsük és leírjuk, milyen kontextuális megfontolások állhatnak egy-egy név célnyelvi megfelelője mögött; hogy pontosan milyen módon született e megfelelő, az már „technikai” kérdés, amelynek véleményem szerint nincs jelentősége az elmélet, vagyis a szisztematikus magyarázat szintjén.

Ezen a szinten a lényeges megfigyelés az, hogy a köznevekhez hasonlóan a tulajdonnevek fordítása (mint ahogy értelmezésük is) mindig a kontextus függvénye, és minden kontextuális szinten problémák forrása lehet. A következőkben röviden áttekintem a kontextus különböző szintjein felmerülő főbb döntési helyzeteket.

6.1. A makrokontextus szintjén a fordítónak stratégiai döntéseket kell hoznia, melyeket egy sor tényező befolyásol, köztük a fordítás célja, a célnyelvi közönség kognitív környezete, a szöveg műfaja, a célnyelvi fordítási normák stb. Ebből következik az, hogy a tulajdonnevek fordítása során is „alapvető szerepet játszik a széles értelemben vett célnyelvi és általános műveltség s a megfelelő szociokulturális tényezők ismerete” (FARKAS 2007: 175). Mindezen tényezők együttes mérlegelése képezi a tulajdonnevekkel kapcsolatos stratégiai fordítói döntések alapját. Adott esetben még egy erős tulajdonnév, akár egy személynév is fordítható, illetve fordítandó lehet, ahogyan az közismert például a szépirodalom beszélő neveivel kapcsolatban. Ezt a kérdést vizsgálja egyebek mellett HERTELENDY (2011) a Harry Potter-kötetek magyar fordítását vizsgálva.

A következő példában a fordítónak arról kellett döntenie, hogy milyen alakban használja *Kassa*, illetve *Rozsnyó* városok neveit, melyek a szövegben tárgyalt események idején a történelmi Magyarországhoz tartoztak, jelenleg azonban Szlovákia területén találhatók. A szöveg egyik nemzeti parkunk tudományos ismeretterjesztő kiadványából és annak angol nyelvű fordításából származik (jelenleg még kiadás előtt); itt alkalmazott kiemelésekkel:

„A legelső karsztra vonatkozó, igazi etnobotanikai adat Robert Townsontól, a híres angol utazótól és természettudóstól származik, aki az 1793-as magyarországi utazása során a karsztot is felkereste. *Kassáról Rozsnyóra* menet kifejezetten azért tett kitérőt, hogy a

már akkor is nevezetes *Baradla-barlangot* és a *Szilicei-jégbarlagot* megnézzé.” – „The first real, karst-related ethnobotanical data originated from Robert Townson, the famous English traveller and scientist who visited the karst area during his trip to Hungary in 1793. On his way from *Kassa* (present-day *Košice*) to *Rozsnyó* (*Rožňava*), he made a detour just to visit the already reputed *Baradla Cave* and *Szilice Ice Cave*.”

Az, hogy itt és a szöveg más részein felbukkanó hasonló településnevek esetében is a behelyettesítéssel kombinált átvitel lehet a megfelelő megoldás a fordításban, a szöveg céljával és célközönségével, vagyis makrokontextuális megfontolásokkal magyarázható. Ismeretterjesztő szövegről lévén szó, fontos információnak tűnik, hogy az adott történelmi korban mi volt a városok magyar megnevezése, másrészt a szöveget angol nyelven befogadó nem magyar olvasó számára segítséget jelent a referensek azonosításához a jelenlegi szlovák megnevezések megadása. A két művelet kombinálása révén tehát a szövegrész kontextuális hatásai is megőrződnek, egyúttal pedig az olvasótól elvárt feldolgozási erőfeszítés csökkentését is eléri a fordítás.

Mikszáth Szent Péter esernyője című regényének különböző fordításait vizsgálva HIZSNYAI TÓTH (2008) szintén a makrokontextus szintjén hozott stratégiai döntések szerepére mutat rá, minthogy „a szlovák, cseh, lengyel és horvát fordítók valamennyien azonos névhasználati stratégiákat alkalmaztak (megfeleltetés, névfordítás, névkölcsönzés), a német, angol, francia, olasz stb. fordítók pedig egyöntetűen a meghagyás mellett döntöttek” (HIZSNYAI TÓTH 2008: 118). Ugyanezen mű angol, román és orosz fordításainak elemzésében HELTAI (megj. e.) a fordítási normák szerepére rámutatva a következőket írja: „Az angol fordítás 1900-ban készült, és az akkori angol fordítási normáknak megfelelően erősen honosító jellegű. Ezt a tulajdonnevek fordítása is tükrözi. Bár az esetek többségében a név átvétele az alapvető fordítási eljárás (a személyneveknél természetesen fordított sorrendben), a fordító, ahol csak lehetséges, kihagyja, „megspórolja” a név átvételét, helyenként rövidíti, hogy ezzel is csökkentse a célnyelvi olvasótól igényelt erőfeszítést.” Majd szép példáját adja annak is, hogy a célnyelvi olvasó kognitív környezetének részét alkotó kulturális háttérismeretek hogyan befolyásolhatják az alkalmazott fordítói stratégiát: „A román fordításban a tulajdonnevek az oroszhoz hasonlóan pontosak, nem törekednek honosításra. Sőt, az angol és orosz fordításhoz képest idegenítő jellegű megoldás, hogy a vezetéknev és a keresztnév megmarad az eredeti magyar sorrendben. Ez talán annak a jele, hogy a román olvasóközönség többet tud a magyar nevekről, mint az angol és az orosz.” (HELTAI meg. e.)

Egy további lehetséges problémaforrás a makrokontextus szintjén az intertextualitás. HERTELENDY (2011) említi a Harry Potter-regényfolyam fordítójának, Tóth Tamás Boldizsárnak a neveket illető egyik dilemmáját, amelyet az okozott, hogy egy adott kötet fordítása során a fordító még nem rendelkezett információkkal a történet későbbi alakulásáról. Emiatt „[n]ehézkes volt nemcsak a történet egyes pontjait, hanem a neveket is fordítani, hiszen az első kötetben megjelenő szereplő neve lehet, hogy az adott kontextusban megállta a helyét, összecsengett viselője jellemével, de a későbbiekben adódhattott a történetben olyan változás vagy esemény, ami miatt a név valamilyen ’tulajdonsága’, ’üzenete’ az eredetihez képest elveszett” HERTELENDY (2011: 142). A fordító dilemmája itt az, hogy ha a korábbi kötetben bevezetett nevet használja, akkor bizonyos jelentés-tartalmak nem jönnek át a fordításban, ha viszont az új kontextusban jobban működő nevet alkot, akkor azzal megnehezíti az olvasó számára annak felismerését, hogy az új név

egy korábban már megismert szereplőre vonatkozik. Ez a példa remekül szemlélteti a J. SOLTÉSZ (1967) által leírt, a tulajdonnevek fordítására vonatkozó két alapvető követelmény, az azonosítást biztosító **változatlanság elve**, illetve az értelmezés lehetőségét biztosító **érthetőség elve** konfliktusát.

6.2. A makro- és mezokontextus szintjén együttesen hozott döntések szerepére érdekes példákat találhatunk a filmcímek fordításában. A film címének egyrészt alapvető funkciója a makrokontextus szintjén, hogy felkeltse a film célközönségének érdeklődését, jelezze a film műfaji azonosságát, esetleges intertextuális kapcsolatát bizonyos előzményekkel (l. a *Drágán add az életed, Még drágább az életed, Az élet mindig drága* típusú címeket), és ahogyan VERMES (2006) kimutatja, ebben fontos szerep jut a célnyelvi fordítási normáknak is. Másrészt a mezokontextusnak (vagyis a film diskurzusának, a „szövegnek”) a szintjén bizonyos mértékben utalnia kell a film tartalmára, cselekményére is. Ilyen megfontolások nyomán születnek a filmvígjátékok címének fordításakor az alábbiakhoz hasonló megoldások:

Anger Management → *Ki nevel a végén*
Barbershop → *Birkanyírás*
Boat Trip → *Hajó a vége*
Bringing Down the House → *Több a soknál*
Just Married → *Szakítópróba*
Who is Cletis Tout? → *Baklövészet*

A filmvígjátékok címét megvizsgálva felfedezhető egy alapvető különbség az angol és a magyar címadási szokások között: míg az angol címek jellemzően direkt, explicit módon, neutrális formában utalnak a film tartalmára, addig magyar megfelelőik indirektebbek, inkább implikátumokra építenek, és jellemző rájuk a szójátékok vagy az elferdített kifejezések alkalmazása. Ha elfogadjuk, hogy a címadási szokások kultúránként eltérők lehetnek, és egy adott kultúrában e szokásokra vonatkozó feltevések (nem feltétlenül tudatos formában) jelen vannak mind a szerző/fordító, mind a célközönség kognitív környezetében, és kommunikációs/fordítási normákként befolyásolják, hogy például egy filmvígjáték címe milyen módon éri el relevanciáját, akkor itt kultúraspecifikus feltevésekkel és ebből adódóan egy másodlagos kommunikációs helyzettel állunk szemben, amelyben az eltérő normák miatt természetes a módosítás műveletének alkalmazása.

6.3. A mezokontextus szintjén születő fordítói döntésekre mutat példát VERMES (2004) Esterházy Péter Hrabal könyve című regényének Szöllősy Judith által készített angol fordítása kapcsán. Itt az *ÁVÓ* kifejezést három különböző módon ülteti át a fordító: első alkalommal a behelyettesítést módosítással kombinálva, másodszer módosítással, majd harmadszor átvittel (amit itt akár már behelyettesítésnek is nevezhetnénk, feltételezve, hogy a kifejezés aktív még az olvasó memóriájában):

ÁVÓ → *secret police ÁVÓ*
ÁVÓ → *secret police*
ÁVÓ → *ÁVÓ*

Véleményem szerint ezt a megoldást az motiválta, hogy a fordító a megfelelő kontextuális hatás elérésére törekedve arra is figyelmet fordított, hogy az adott kontextusban mindez ne járjon az olvasótól megkövetelt feldolgozási erőfeszítés indokolatlan szintű növekedésével. Ezen a módon eléri a fordítás, hogy az *ÁVÓ* név, és vele együtt a tartalma is, építve a szöveg korábbi részein már feldolgozott feltevésekre, fokozatosan bekerüljön az olvasó kognitív környezetébe.

6.4. A mikrokontextus szintjén az alapkérdés az, hogyan járul hozzá a név az adott mondatszintű megnyilatkozás relevanciájához.

6.4.1. Ha csupán „címké” a név, vagyis nincs releváns logikai (LOG) vagy enciklopédikus (ENC) tartalma, és funkciója csupán a vonatkozás azonosítása, akkor a J. SOLTÉSZ (1967) által bevezetett **változatlanság elve** alapján a legkézenfekvőbb fordítói megoldás az átvitel műveletének alkalmazása annak érdekében, hogy a vonatkozás azonosítása optimális mértékű feldolgozási erőfeszítéssel történhessen: *George* → *George*, *George Brown* → *George Brown*.

Befolyásolhatják azonban a fordító döntését a célnyelvben működő fordítási vagy egyéb normák, konvenciók is. Személynevek esetében például magyar–angol fordítási irányban a családnév és keresztnév sorrendje megfordul, mivel az angolban konvencionális sorrendet kell behelyettesítenünk a magyar sorrend helyett ahhoz, hogy optimális legyen az olvasó feldolgozási erőfeszítésének mértéke. Itt tehát átvitel és behelyettesítés egyszerre történik: *Barna György* → *György Barna*.

Vannak olyan esetek is, amikor egy forrásnyelvi tulajdonnévnek van konvencionális megfelelője a célnyelvben. Ha ezt a megfelelőt használjuk a fordításban, akkor a behelyettesítés műveletét alkalmazzuk: *New York* → *New York*, *Dresden* → *Drezda*. Ha összehasonlítjuk e két példát, észrevehetjük, hogy diakrón szempontból két különböző műveletet alkalmazunk esetükben, mégpedig az átvitelt és a módosítást, szinkrón szempontból azonban mindkettőt behelyettesítésnek tekinthetjük. A konvencionális megfelelők kialakulása egy folyamat végeredménye, amelynek során a célnyelvi alak rögzül egy közösség kognitív környezetében, és HELTAI (2014: 193) kifejezésével élve **működő ekvivalenssé** válik, amelynek használata hozzájárul a feldolgozási erőfeszítés mértékének csökkenéséhez. Ezen oknál fogva, amikor már létezik ilyen működő ekvivalens, általában a behelyettesítés műveletét alkalmazzuk: *Szent István* → *St. Stephen*, *Paris* → *Párizs*.

Ahogy a következő példa mutatja, a feldolgozási erőfeszítés optimalizálásának igénye egészen meglepő eseteket is eredményezhet. Az olaszországi Paviában található San Maiole-templom olasz nevét egyáltalán nem használják az angolban (legalábbis én nem találtam még rá példát); működő angol ekvivalense a név francia megfelelője, így angol fordításban ennek behelyettesítése eredményez optimális hasonlóságot: *a paviai San Maiole-templom* → *the Church of St. Mayeul at Pavia*.

Ugyanakkor arra is ügyelnünk kell, hogy az efféle behelyettesítés bizonyos esetekben az ENC tartalom módosulását is magával vonhatja: *Košice* → *Kassa*. Ennek oka pedig az, hogy itt a tulajdonnév nem csupán egyszerű címke, hanem bizonyos kulturális háttér-feltevés hordozója is. Nem mindegy tehát, hogy melyik alakot használjuk a fordításban, és a döntést makrokontextuális megfontolások is befolyásolni fogják.

6.4.2. Ha van releváns leíró (LOG) tartalma a névnek, akkor a változatlanság elve helyett az **érthetőség elve** (J. SOLTÉSZ 1967) válik irányadóvá a fordításban, vagyis annak követelménye, hogy a név logikai tartalmát megőrizzük, és ezáltal a referencia azonosítása mellett biztosítsuk a megnyilatkozás kontextuális hatásainak rekonstruálhatóságát is. Erre megfelelő lehet a fordítás művelete: *Institute of Oncology* → *Onkológiai Intézet*.

Működő ekvivalensek esetében természetesen a behelyettesítés művelete a kézenfekvő megoldás: *International Monetary Fund* → *Nemzetközi Valutaalap*, *Cape Town* → *Fokváros*, *Death Valley* → *Halál-völgy*.

Elképzelhető olyan kontextus is, amelyben az érthetőség elvének és a változatlanság elvének konfliktusa miatt a behelyettesítés és fordítás együttes használata a legcélravezetőbb: *League Against Cruel Sports* → *League Against Cruel Sports (A Kegyetlen Sportokat Ellenzők Szövetsége)*.

6.4.3. Ha van releváns ENC tartalma a névnek, akkor a referencia azonosíthatósága mellett a releváns enciklopédikus feltevések megőrzése is cél lehet, hiszen ezek részét alkotják a megnyilatkozás mikrokontextusának, vagyis szükségesek a megnyilatkozás értelmezéséhez. Ilyen esetekben a pragmatikai adaptáció egyik formájaként alkalmazható a nevek megváltoztatása (KLAUDY 1994: 144) egy olyan alakra, amely hasonló enciklopédikus feltevéseket aktivál a célnyelvi olvasóban, mint az eredeti név a forrásnyelvi olvasóban. A mi terminológiánkat használva ez a módosítás esete. Erre példa egy Csáth Géza regényben szereplő cseléd nevének módosítással történő fordítása az angol változatban: *Maris* → *Rosie*.

Hasonló, érdekes kérdést vet fel PAPP (2004: 79). Hogyan fordítsuk angolra a következőt: *Nekünk Mohács kell?* Nyilvánvaló, hogy a *Mohács* helynév által a magyar olvasó elméjében aktivált enciklopédikus feltevéseket nem tenné könnyen hozzáférhetővé a fordításban a név általában elvárható átvitele a célszövegbe. Vagyis ha a fordító segíteni akar a célnyelvi olvasónak, akkor egy afféle megoldást kell választania, amelyet PAPP is javasol: *Do we want yet another national disaster?*

Amennyiben létezik a névnek működő ekvivalense a célnyelven, kézenfekvő megoldás a behelyettesítés: *Könyves Kálmán* → *Coloman the Learned*. További lehetőség az explicitáló módosítás és a működő ekvivalens behelyettesítésének együttes alkalmazása: *Mátyás* → *King Matthias I of Hungary*.

Bizonyos kontextusokban az átvitel és módosítás kombinálása lehet célravezető: *Petőfi* → *the poet Petőfi*, *Nándorfehérvár* → *Nándorfehérvár (present-day Belgrade)*, *US Steel Kosice* → *US Steel Kosice acélipari vállalat*. Ezekben a példákban azt látjuk, hogy a célnyelvi kifejezés megkönnyíti az olvasó számára a feldolgozást azáltal, hogy az eredeti által hordozott bizonyos enciklopédikus tartalmakat explicitál, vagyis könnyebben hozzáférhetővé tesz.

Esterházy Péter Hrabal regénye című könyvének Szöllösy Judith-féle fordításából származik az alábbi szövegrész, amelyben a – magyarban nem, de az angolban tulajdonnévi értékű – *kuruc* és *labanc* kifejezések módosítására, illetve a velük társított háttérfeltevések egész mondatos explicitálására, vagyis a módosítás alkalmazására láthatunk újabb példákat:

„Az, ami az amerikaiaknak a blues, az a magyaroknak a *keserves* – erre a felismerésére büszke volt, ezért, és nem másért, szerette jobban a *kurucokat* a *labancoknál*” (Esterházy 1990: 158). – „The *keserves*, or lamenting song, means for the Hungarians what the

blues does for Americans. He was proud of this discovery, and for this and for no other reason did he prefer the *Kurucz* to the *Labancz*. The *anti-Habsburg Kurucz soldiers* knew how to cry into their wine, not like those *pro-Habsburg Labancz*.” (Esterházy 1993: 139.)

Vannak olyan esetek is, amikor a név ENC tartalma nem őrizhető meg a fordításban anélkül, hogy az ne járna az olvasótól megkövetelt feldolgozási erőfeszítés indokolatlan mértékű emelkedésével. Ilyenkor is elfogadható lehet a módosítás műveletének alkalmazása, ahogyan Szöllősy Judith tette a fent idézett mű fordításában, amikor a magyar olvasó által feltehetőleg ismert orosz mozgalmi dal címe helyett egy, a dalra semmilyen módon nem utaló kifejezést használt: *Bunkócska te drága* → *Silly Billy*. Gyakran előfordul, hogy egy efféle másodlagos kommunikációs helyzetben, amikor egy adott enciklopédikus feltevés nem hozzáférhető a célnyelvi olvasó kognitív környezetében, a feldolgozási erőfeszítés elfogadható szinten tartása érdekében a fordító kénytelen feláldozni bizonyos kontextuális hatásokat.

Lássunk végül egy példát arra is, amikor rossz megoldást választott a fordító. Nick Hornby *Fever Pitch* című regényének magyar fordításában olvasható az alábbi részlet, ahol az átvitel műveletének alkalmazása egészen nyilvánvaló módon nem teszi lehetővé (legalábbis nem könnyen) a célnyelvi olvasó számára a megnyilatkozás megfelelő értelmezését:

„Although the temptation to plunge into a warm bath containing dissolved essence of *Kenneth Wolstenholme* is always with me...” (Hornby 1996: 29) – „Bár mindig erős a kísértés, hogy beleüljek egy forró kádba, amely *Kenneth Wolstenholme* szétolvadt esszenciájával van tele...” (Hornby 2002: 29)

A nosztalgikus hangulatú angol szövegrész a magyar fordításban valóságos horror-jelenetvé változik, aminek oka az, hogy a *Kenneth Wolstenholme* névhez kötődő enciklopédikus feltevések nem hozzáférhetők a magyar olvasó kognitív környezetében, és az átvitel révén a fordító nem is nyújt segítséget olvasójának ezek rekonstruálásához. Ahhoz, hogy a magyar olvasó képes legyen megfelelően értelmezni a mondatot, tudnia kellene, hogy *Kenneth Wolstenholme* a BBC televízió legendás kommentátora volt a futballmérkőzések élő közvetítésének hőskorában, az 1950–60-as években. Elvileg persze van lehetősége a célnyelvi olvasónak az e háttérfeltevéshez való hozzáférésre, de nyilvánvalóan csak némi kutatómunka árán, vagyis jelentősen megemelkedett mértékű erőfeszítés kifejtésével, amire adott esetben nem feltétlenül lesz hajlandó. Vagyis: bár elvileg az átvitel révén a tulajdonnév megőrizheti eredeti jelentéstartalmait, nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy ez mekkora kognitív erőfeszítést feltételez az olvasó részéről.

6.4.4. Ha a névnek van releváns LOG és ENC tartalma is, számos lehetőség elképzelhető. Első példánkban a fordítás, átvitel és módosítás együttes használatát látjuk: *Géza nagyfejedelem* → *Grand Prince Géza of Hungary*. Más esetekben a konvencionális ekvivalens behelyettesítése lehet a megfelelő megoldás: *Konstanzi Zsinat* → *Council of Constance*.

A következő példában a fordítás műveletének alkalmazását figyelhetjük meg, a már idézett Hrabal könyve fordításában:

„Volt cukrászda, két konkurens *kocsm*a, melyet mindenki a régi nevén hívott, a *Serház* meg a *Kondász*” (Esterházy 1990: 10). – „There was a café of sorts and two rival *taverns*, which everyone called by their old names, the *Beerhall* and the *Kondász*” (Esterházy 1993: 4).

A *Serház* név fordításaként a *Beerhall* kifejezés korrektül visszaadja az eredeti logikai tartalmát, hiányzik azonban belőle a név (és az intézmény) régies hangulatára utaló, a régi szép békeidőket felidéző enciklopédikus feltevés. Ezt a feltevést a szövegrész egy másik pontján, a *kocsm*a szó *tavern* kifejezéssel történő fordításával csempészi vissza a fordító, hiszen a *tavern* éppen régies, archaikus hangulatában különbözik a magyar *kocsm*a szótól. Itt az történik tehát, hogy míg az egyik kifejezés fordítása egy háttérfeltevés elvesztését eredményezi, addig a másik kifejezés fordítása ezt kompenzálja.

Az idézetben szereplő másik név, a *Kondász* nem rendelkezik logikai tartalommal. A szövegből kiderül, hogy a *kocsm*a az egykori tulajdonos nevét viseli, vagyis eredetileg személynévről van szó, és ennek megfelelően átvitelrel kerül át a fordításba. Felmerülhet az a kérdés,¹ hogy nem töri-e meg a szövegnek a magyar múltat idéző hangulatát az, hogy egyes nevek eredeti magyar alakjukban, mások pedig lefordítva, angol alakban szerepelnek a fordításban. Nem lett volna szerencsésebb esetleg a *Serház* nevet is átvitelrel fordítani? Nyilvánvalóan mindkét megoldás mellett és ellen lehet érveket felsorakoztatni, és egyik sem tekinthető önmagában jónak vagy rossznak. Azt kell látnunk, hogy itt a fordító által hozott mikrokontextuális döntést meg kellett előznie a nevek kezelésére vonatkozó (tudatos vagy nem tudatos) stratégiai döntésnek, amely azután az alsóbb szinteken hozott döntéseket is befolyásolta.

Olyan kontextusok is vannak, amelyekben a módosítás vezet eredményre, ahogyan a Fever Pitch című regényből vett újabb részletben látjuk:

„I lived with my mother and my sister in a small detached house in the Home Counties” (Hornby 1996: 15). – „én az anyámmal és a húgommal éltem egy kis házban egy London közeli városkában” (Hornby 2002: 12).

Itt a *Home Counties* kifejezés logikai tartalma elvész ugyan a fordításban, de ez nem okoz lényeges értelmezésbeli veszteséget, így ez a megoldás itt nem kifogásolható.

7. Konklúzió. Ha igaz, hogy a tulajdonnevek jelentésszerkezete nem különbözik a köznevekéétől, akkor ennek természetes következménye az, hogy fordításuk minden kontextuális szinten ugyanolyan jellegű problémákat vethet fel, mint a közneveké. A makrokontextus szintjén a fordítás célja, a célnyelvi közönség, a szövegtípus, a fordítási konvenciók, egyéb körülmények ismeretében a fordítónak stratégiai döntéseket kell hoznia, melyek a tulajdonnevek fordítására is hatással vannak. A mezokontextus (vagyis a szöveg) szintjén a tulajdonnevekkel kapcsolatos döntések a szöveg mint egység tekintetében születnek. A mikrokontextus (vagyis a mondat szintű megnyilatkozások) szintjén arra kell figyelemmel lenni, hogy a tulajdonnév jelentéstartalmai milyen módon járulnak hozzá az

¹ Az észrevételért a szöveg kéziratának egyik lektorát illeti köszönet.

adott megnyilatkozás relevanciájához, és ennek mérlegelésével lehet az alkalmazott műveletet kiválasztani. Végül soron a tulajdonnevekkel kapcsolatos fordítói döntések célja ugyanaz, mint minden más döntés: elérni azt, hogy a fordítás optimális hasonlóságot mutasson a forrásszöveggel.

Felhasznált források

- Esterházy Péter 1990. *Hrabal könyve*. Magvető Kiadó, Budapest.
Esterházy, Péter 1993. *The Book of Hrabal*. Ford. Sollosy, Judith. Quartet Books, London.
Hornby, Nick 1996. *Fever Pitch*. Indigo, London.
Hornby, Nick 2002. *Fociláz*. Ford. M. Nagy Miklós. Európa Kiadó, Budapest.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS JÁNOS 1963. A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1: 41–52.
GUTT, ERNST-AUGUST 1991. *Translation and Relevance*. Blackwell, London.
FARKAS TAMÁS 2007. A tulajdonnevek fordíthatóságáról és napjaink fordítási hibáiról, közsók és tulajdonnevek példáján. *Névtani Értesítő* 29: 167–188.
HELTAI PÁL 2014. *Mitől fordítás a fordítás?* Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
HELTAI PÁL megj. e. *Tulajdonnevek és megszólítások a Szent Péter esernyője fordításaiban*.
HERTELENDY RÉKA 2011. Fordítói kihívások és megoldások a magyar nyelvű Harry Potter-kötetekben. *Névtani Értesítő* 33: 133–145.
HIZSNYAI TÓTH ILDIKÓ 2008. Teremtett világok a fordításban. In: BÁRCZI ZSÓFIA – VANÇONÉ KREMMER ILDIKÓ szerk., *Fordítás – nyelv – irodalom – társadalom. Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok a fordításról*. Konstantin Filozófus Egyetem Közép-Európai Tanulmányok Kara, Nyitra. 113–124.
HORVÁTH PÉTER IVÁN 2008. Személynevek a szakfordításban. *Névtani Értesítő* 30: 35–40.
KIEFER FERENC 2007. *Jelentélmélet*. Corvina, Budapest.
KLAUDY KINGA 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Scholastica, Budapest.
KUTTOR ESZTER 2009. Elveszett jelentések – az irodalmi tulajdonnevek (nem) fordításáról. In: GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk., *A kommunikáció nyelvészeti aspektusai*. Tinta Kiadó, Budapest. 161–165.
PAPP NÁNDOR 2004. Terminológia és reáliák (Különös tekintettel nemzetközi szervezetek, rövidítések angol–magyar fordítási kérdéseire). In: DRÓTH JÚLIA szerk., *Szaknyelv és szakfordítás* 5. Szent István Egyetem, Gödöllő. 79–91.
RESZEGI KATALIN 2009. A tulajdonnevek mentális reprezentációjáról. *Névtani Értesítő* 31: 7–16.
SLÍZ MARIANN 2012. Tulajdonnév és kategorizáció. *Magyar Nyelv* 108: 282–291, 400–410.
J. SOLTÉSZ KATALIN 1967. A tulajdonnevek lefordíthatósága. *Magyar Nyelvőr* 91: 280–292.
SPERBER, DAN – WILSON, DEIRDRE 1986. *Relevance*. Blackwell, London.
TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének kiadványai 1. Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest. 30–41.
VERMES ALBERT 2004. A relevancia-elmélet alkalmazása a kultúra-specifikus kifejezések fordításának vizsgálatában. *Fordítástudomány* 6/2: 5–17.

- VERMES ALBERT 2005. *Proper Names in Translation*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- VERMES ALBERT 2006. Shanghai magyarul London? Angol nyelvű filmek címének magyar fordítása. In: KLAUDY KINGA – DOBOS CSILLA szerk., *A világ nyelvei és a nyelvek világa. A XV. MANYE Kongresszus előadásai. Miskolc, 2005. április 7–9.* 1–2. A MANYE Kongresszusok Előadásai 2. MANYE – Miskolci Egyetem, Pécs–Miskolc. 1: 452–457.
- WILSON, DEIRDRE – SPERBER, DAN 2004. Relevance Theory. In: HORN, LARRY R. – WARD, GREGORY szerk., *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell, Oxford. 607–632.

VERMES ALBERT
Eszterházy Károly Főiskola
Bölcsészettudományi Kar

ALBERT VERMES, The role of context in the translation of proper names

The aim of this study is to present the problems that may be raised by the translation of proper names on different levels of context, and the methods with which translators can solve these issues. To this end, using the framework of relevance theory, the author first clarifies the concepts of translation, meaning and context. Section 4 attempts to define a proper name and then, comparing the semantic structures of proper names and common names, proposes that there is no qualitative semantic difference between the two categories. Consequently, the translation of proper names essentially raises the same questions as the translation of common names, thus the translation operations applied to them must be selected with as much regard to the context as in the case of common names. Section 5 defines four translation operations called transfer, translation (proper), substitution, and modification. Following which Section 6 illustrates their uses in solving translation problems on various levels of context through examples.